

Володимир Горбатенко,
доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу міжгалузевих і порівняльних правових досліджень
Інституту держави і права імені
В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-2400-954X
stateandlaw@ukr.net

РІДНА МОВА ЯК ЧИННИК УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ Й САМОЗБЕРЕЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ЗАПОВІТ ЧЕСЛАВА МІЛОША

На основі аналізу життя і творчості Чеслава Мілоша з'ясовано основні аспекти розуміння ним ролі рідної мови як чинника утвердження національної ідентичності й самозбереження особистості в складних суспільно-політичних умовах. Виокремлено й охарактеризовано роздуми Ч. Мілоша про мову та її творчі можливості в поліжанрових книгах «Земля Ульро», «Абетка», «Придорожний песик» та крапчик поетичних творів, таких як «Моя вірна мова», «Значення», «Будяк, кропива», «Завдання», «Вступ» та ін. Показано діяльність і позицію Ч. Мілоша щодо використання рідної мови в умовах еміграції, відірваності від національного середовища, вітчизняного літературного процесу. З'ясовано, що Мілош, утверджуючи власний категоричний імператив («вперто триматися своєї мови»), відкрив безмежність можливостей і відтінків рідної мови: показав її залежність від особливостей національної історії і традиції; переконливо продемонстрував, що мова є мірою всього суцього на землі, особливо для поета, вірші якого пишуться під її диктовку; поглибив розуміння влади мови над людиною і світом, її здатності фіксувати неповторні фрагменти дійсності в слові та образі; відкрив транскордонні характеристики мови, її спроможність демонструвати багатобарвну картину світу через проникнення в інші мови й таємниці інших цивілізацій. На основі позиції Мілоша щодо використання рідної мови визначено перспективи подальших досліджень мовної проблематики, зокрема: аналіз семантичних особливостей різних мов у контексті їхньої здатності до гармонійної інтеграції у світовий простір; виявлення визначальних характеристик функціонування національних мов у творчому доробку інтелектуалів різних країн і народів; подальше осмислення поліжанрових форм слововираження; розкриття і співставлення мовних засобів як чинника фальсифікації дійсності та засобу забезпечення гуманістичного поступу людства.

Ключові слова: мовне питання, рідна мова, польська мова, національна ідентичність, самозбереження особистості, історична пам'ять, еміграція, поліжанрові твори, поезія, перекладацька діяльність.

Włodimir Horbatenko. Język ojczysty jako czynnik potwierdzający tożsamość narodową i samozachowanie osobowości: testament Czesława Miłosza

Na podstawie analizy życia i twórczości Czesława Miłosza wyjaśniono główne aspekty jego pojmowania roli języka ojczystego jako czynnika kształtowania tożsamości narodowej i samozachowania jednostki w trudnych warunkach społeczno-politycznych. Podkreślono i scharakteryzowano refleksje Cz. Miłosz o języku i jego możliwościach twórczych w książkach wielogatunkowych: „Ziemia Ulro”, „Alfabet”, „Pieśń przydrożny” oraz najlepszych utworach poetyckich, takich jak „Moja wierna mowa”, „Sens”, „Oset, pokrzywa”, „Zadanie”, „Wprowadzenie” i inne. Przedstawiono działania i stanowisko Cz. Miłosza o używaniu języka

ojczystego w warunkach emigracji, izolacji od środowiska narodowego i rodzimego procesu literackiego. Stwierdzono, że Miłosz, głosząc swój własny imperatyw kategoryczny („uparcie trzymać się swojego języka”), odkrył nieograniczoną możliwość i niuansów języka ojczystego: wykazał jego zależność od specyfiki historii i tradycji narodowej; przekonująco wykazał, że język jest miarą wszystkiego na ziemi, zwłaszcza dla poety, którego wiersze powstają pod jego dyktando; pogłębiono rozumienie władzy języka nad człowiekiem i światem, jego zdolności do uchwycenia unikalnych fragmentów rzeczywistości w słowach i obrazach; odkrył transgraniczne właściwości języka, jego zdolność do ukazania wielobarwnego obrazu świata poprzez przenikanie do innych języków i poznawanie tajemnic innych cywilizacji. Opierając się na stanowisku Miłosza dotyczącym używania języka ojczystego, wskazano perspektywy dalszych badań nad problematyką językową, w szczególności: analizy cech semantycznych różnych języków w kontekście ich zdolności do harmonijnej integracji z przestrzenią świata; określenie charakterystycznych cech funkcjonowania języków narodowych w twórczości intelektualistów różnych krajów i narodów; głębsze zrozumienie wielogatunkowych form ekspresji; ujawnianie i porównywanie środków językowych jako czynnika fałszowania rzeczywistości i środka zapewniającego humanistyczny postęp ludzkości.

Słowa kluczowe: problematyka językowa, język ojczysty, język polski, tożsamość narodowa, samozachowanie osobowości, pamięć historyczna, emigracja, twórczość wielogatunkowa, poezja, działalność tłumaczeniowa.

Volodymyr Horbatenko. Native language as a factor in confirming national identity and self-preservation of personality: the will of Czesław Miłosz

Based on the analysis of the life and work of Czesław Miłosz, the main aspects of his understanding of the role of the native language as a factor in the affirmation of national identity and self-preservation of the individual in difficult socio-political conditions are clarified. Cz. Miłosz's reflections on language and its creative possibilities in the multi-genre books "Land of Ulro", "Alphabet", "Prydorojnyi Pesik" and the best poetic works, such as "My True Language", "Meaning", "Thistle, Nettle", "Task", "Introduction", etc. are highlighted and characterized. Cz. Miłosz's activities and position on the use of the native language in conditions of emigration, isolation from the national environment, and the domestic literary process are shown. It is found that Miłosz, asserting his own categorical imperative ("stubbornly hold on to his language"), discovered the limitlessness of the possibilities and shades of the native language: he showed its dependence on the peculiarities of national history and tradition; convincingly demonstrated that language is the measure of everything on earth, especially for a poet whose poems are written under its dictation; deepened the understanding of the power of language over man and the world, its ability to record unique fragments of reality in word and image; discovered the transboundary characteristics of language, its ability to demonstrate a multi-colored picture of the world through penetration into other languages and the secrets of other civilizations. Based on Miłosz's position on the use of the native language, the prospects for further research into language issues were determined, in particular: analysis of the semantic features of different languages in the context of their ability to harmoniously integrate into the world space; identification of the defining characteristics of the functioning of national languages in the creative work of intellectuals of different countries and peoples; further understanding of multi-genre forms of expression; disclosure and comparison of language means as a factor in the falsification of reality and a means of ensuring the humanistic progress of humanity.

Keywords: language issue, native language, Polish language, national identity, self-preservation of personality, historical memory, emigration, multi-genre works, poetry, translation activity.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. На тлі нинішніх державотворчих та етнонаціональних зрушень на східноєвропейському просторі, пов'язаних з оновленням чи набуттям нової ідентичності, поглибленого розгляду заслуговують позиція і роздуми великого польського поета й мислителя ХХ століття, лауреата Нобелівської премії Чеслава Мілоша (1911 – 2004) про визначальну роль мови як чинника самозбереження людини в складному й непередбачуваному світі. Тим паче,

що болісна, за давньою проблемою повернення до родинних джерел досі лишається невирішеною в Україні. Щодо цього автор пропонованої статті зазначав у одному з попередніх досліджень, що «вирішення мовного питання в державі, за умов незавершеного переходу від авторитаризму до демократії та зважаючи на постімперську сутність України, слід розглядати як гарантію національної безпеки, територіальної цілісності, збереження національної свідомості та історичної пам'яті народу». Відповідно особливо важливою для виживання мови «є її комунікативна потужність, що потребує максимального залучення інтелектуального потенціалу як усередині країни, так і поза її межами» [1, с. 353, 358]. І хоча в умовах широкомасштабної російсько-української війни спроби вирішення цієї проблеми набули прискореної динаміки, вона потребує значно глибшого, всебічного висвітлення. Оскільки прагнення щодо використання та збагачення рідної мови наскрізно пронизує весь життєвий шлях і творчий доробок Чеслава Мілоша, варто звернутися до особливостей вирішення ним цієї важливої проблеми – як до прикладу національного та особистісного самоусвідомлення й самозбереження в складних суспільно-політичних умовах.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Різні аспекти здобутків Чеслава Мілоша в осягненні глибин мовної проблеми відображені у працях таких літераторів і вчених, як Й. Бродський, Т. Венцлова, О. Гнатюк, В. Гомбрович, Н. Горбанєвська, В. Горбатенко, Л. Григор'єва, І. Грудзинська-Гросс, О. Забужко, А. Косінська, К. Рікев, Н. Сидяченко, А. Франашек, А. Ф'ют та ін. Разом із тим як у науковому, так і в практично-політичному сенсі актуальною й недостатньо з'ясованою залишається проблема систематизації та екстраполяції індивідуальних здобутків Ч. Мілоша та інших інтелектуалів в осмисленні значення мовного питання для держави, суспільства й окремої особистості.

Мета статті – з'ясування основних аспектів категоричного імперативу Чеслава Мілоша щодо необхідності за найскладніших цивілізаційних і внутрішньополітичних викликів триматися рідної мови як чинника утвердження національної ідентичності й самозбереження особистості.

Виклад основного матеріалу. На початку 50-х років ХХ століття Чеслав Мілош – вже відомий у Польщі поет, – не бажаючи стати гвинтиком комуністичної системи, емігрував на Захід. В еміграції його оточили нерідні мови – французька й англійська. Та він, відірваний у політичному, географічному й мовному відношеннях від батьківщини, не дозволив собі зламатися й почати писати іншою мовою, вбачаючи в цьому загрозу втрати себе самого. Звідси його категоричний імператив, необхідність дотримання якого він підтвердив своєю творчістю та всім своїм життям: «Вперто триматися своєї мови».

Еміграція лиш остаточно визначила позицію Мілоша, бо й раніше він беріг неповторність мови свого дитинства і юності, опираючись російській мові як імперській та рафінованій польській – як «мові центру». Його мова своєю деякою старомодністю й особливою мелодійністю подібна до тієї, якою користувалась віленська довоєнна інтелігенція і з якою поет у молоді роки ходив бруківкою віленських вулиць. Мілош вважав, що вухо чистокровного поляка не відчуває в усій повноті надто складного, прихованого за простотою литовського ритму. Й тільки в рідних йому краях, в багатомовному середовищі міг відточити свій досконалий поетичний інструмент такий великий лірик, як Адам Міцкевич.

Оцінюючи позицію поета щодо мовного питання, Оксана Забужко слушно зазначила: «Скільки вже разів повторювано в нашому столітті масових утеч і депортацій, столітті великого блуду історії з географією: єдине громадянство, котре справді важить, – це громадянство мови. Ну а цього в тебе ніхто відняти не годен, воно – як ритм твого дихання, серцебиття і кровоплину, і під цим оглядом кожен поет – сам собі вітчизна» [2, с. 240]. У цьому відношенні польський поет, який ні на йоту не поступився в принциповому питанні, розвіяв поширений на східноєвропейських теренах міф, що життя письменника закінчене, якщо він покине рідну країну. Як виявилось, усе залежить від людини та її внутрішнього стрижня.

Рідна мова дозволила поетові самоочиститись від наносного й зміцнити духовний зв'язок із батьківщиною та власну гідність, у зв'язку з чим Мілош через роки констатує: «Однак, невідомо, чи я відчував би перевагу над Заходом, якби не вважав собі мовчки, що, пишучи польською, перемагаю там, де вони програють» [6, с. 242]. Поет пояснював свій вибір «укоріненістю» в польській мові, тісним зв'язком власного мислення з її «коконом», зі своїми витоками:

Моя вірна мова,
я служив тобі.
Щоночі ставив перед тобою мисочки з кольорами,
щоб ти мала й березу, й польового коника, і снігура,
збережених у моїй пам'яті.

(Моя вірна мова. Переклад Дмитра Павличка)

Ці лірично-ностальгічні рядки й особливо заглиблення у зміст усього твору вводять читача у сферу, «де біографічний та політичний аспекти перетинаються», засвідчуючи неможливість для поета «ототожнення з мешканцями далекої країни», якщо він на тлі зовнішньої втрати власної батьківщини допускає її внутрішню втрату. Він дає зрозуміти, що драма заслання набуває ознак трагедії для того, «хто може реалізувати себе лише через спілкування рідною мовою» [15, s. 31]. Звідси звернення поета до мови, як до втраченої вітчизни, як до посередниці й останнього прихистку поміж ним і добрими людьми та водночас презирство до тих, кому вона віддана на поталу. Повторюване рефреном «хто я без тебе» визначає глибоко усвідомлену місію поета: «Моя вірна мова, / може, то я повинен тебе рятувати». Відтак чим далі Мілош географічно віддалявся від рідного краю, тим гостріше він відчував зв'язок зі своїми предками, які давали йому силу й дозволяли не втратити ґрунт під ногами.

Окреслюючи власну ідентичність, Мілош визначає себе як «польського поета, кинутого в цивілізацію, несумірну з сільськими чи провінційними звичаями його дитинства і молодості» [6, с. 222]. І хоча він усвідомлював, що в такій іпостасі йому дуже важко буде достукатись до сердець і розуму іншомовних читачів, все життя залишався вірним своєму вибору. Цьому сприяли його ранній зв'язок із польською мовою й тісно пов'язане з католицькою традицією домашнє виховання. З огляду на це він зазначає: «Якби мене запитали, звідки походить моя поезія, я відповів би, що з дитинства, а отже, з колядок, з травневих літургій, вечірніх, а також із Гданської Біблії, єдино доступної тоді» [6, с. 224]. Власне покликання хранителя традицій, слова поет відчув, набувши досвіду війни, окупації й першого післявоєнного часу.

Слово для поета є універсальним засобом фіксації пережитого людством і ним особисто досвіду ХХ століття, в якому випало жити: «Те, що не промовлене, йде у небуття»: вражає, коли думаєш про безліч подій двадцятого сторіччя, людей, які брали в них участь, і розумієш, що кожна з тих ситуацій заслуговувала на епос, трагедію або ліричну поему. І що з того, позникали, залишивши слабенький слід. Можна сказати, що навіть потужна, повнокровна, діяльна особистість порівняно із влучним розташуванням кількох слів, хоч би вони описували тільки місяць, що сходить, є лише тінню» [8, с. 61]. Свідомий своєї місії – літописця ХХ століття – він усе своє життя наполегливо писав. І написав дуже багато, бо писати для нього було – як дихати. Щодо власного повсякденного заглиблення у словесність він зазначить: «З одного боку – ясність, довіра, віра, краса землі, здатність людей до ентузіазму, з другого – темрява, сумнів, невіра, жорстокість землі, здатність людей робити зло. Коли я пишу, справджується перше, коли не пишу – друге. Тож я мушу писати, щоб захиститися від саморуйнування. Філософія в цьому твердженні незначна, але вона перевірена практично» [11, s. 8].

Аби нічого рідного не забути й не стати «вчорашнім», Мілош упродовж десятиліть свого вигнання мав у Польщі кореспондентів, котрі в розлогіх листах описували йому неповторний плин підневільного повсякдення. У розмові з Моною Сімпсон 1981 року поет говорив, що він міг писати й англійською, і французькою мовами, але вирішив раз і назавжди триматися своєї рідної мови. Насамперед, звичайно, задля збереження власної ідентичності. Але не тільки:

«Люди, які змінюють мову, маючи на ту зміну бажання, дуже швидко набувають акценту – незалежно від того, чи говорять вони англійською, чи якоюсь іншою мовою» [16, s. 26]. Проживши кілька десятиліть за кордоном, Мілош говорив чистою польською мовою, без жодного акценту.

Будь-яка мова, особливо рідна, материнська, – своєрідний «дім буття людини» (*метафора М. Гайдеггера – В. Г.*). Відсутність мови, якою пише письменник, є бездомністю, що неухильно веде його до фізичного чи духовного самогубства. У цій переконаності Мілоша супроводжувала віра в те, що «в майбутньому несподівані багатства будуть віднайдені у кожній з літератур» [6, с. 247], які досі вважалися вторинними на європейських і світових теренах. До того ж неможливо «раціонально пояснити любов до мови, як і любов до матері», оскільки вони невіддільні одне від одного. Адже «недаремно говорять “рідна мова”, як і “рідна мати”» [3, с. 263]. До своєї мови, рідного слова він звертається як до живої істоти:

Мово рідна, будь же ти завше простою.

Аби кожен, як слово рідне зачує,

Вмить побачив яблуню, річку, дорогу,

Наче влітку під спалахом блискавиці.

(*Вступ. Переклад Наталі Сидяченко*)

Поет зрозумів, що еміграція не обов'язково означає розрив із рідною землею, традицією, мовою: «Той, хто живе між людьми, які розмовляють іншою мовою, виявляє через деякий час, що він відчуває свою рідну мову по-новому. Це неправда, що тривале перебування за кордоном призводить до зубожіння стилю, хоча відсутній яскравий потік щоденної мови. Однак, насправді відкриваються нові аспекти і тональності рідної мови, оскільки вони є більш виразними щодо мови, що використовується в новому середовищі. Таким чином, мова, що збіднюється в деяких областях (вуличні ідіоми, діалекти), знаходить компенсацію в інших (лексика, ритмічна виразність, баланс синтаксису)» [14, s. 50]. І він дав собі слово ніколи не копіювати людей, які затирають свої сліди, відрікаються від минулого. З цим пов'язане його негативне ставлення до англомовного вибору таких масштабних творчих особистостей як Джозеф Конрад, Володимир Набоков і Йосиф Бродський.

І навіть дружні стосунки із Бродським не завадили йому висловити рішуче неприйняття англомовних текстів російського поета та його намагання нав'язати іншим мовам специфіку російської модуляції ритмом і римою. Його англомовні вірші, на думку Мілоша, вступали в протиріччя з правилами англійської мови і багато втрачали від невиправданого намагання поета відтворити властиву російській поетичній традиції мелодію римованого вірша. Що стосується польських перекладів, то й тут Мілош не втримався від зауваження у передмові до паризького польськомовного видання книги віршів Й. Бродського, зазначивши, що польська мова не дуже добре себе почуває в метричному корсеті. Звичайно, у цьому випадку йшлося не про претензії до російського поета, а про різницю в поетичному досвіді російської й польської мов, яка полягає в тому, що «польська мова має сталий наголос на передостанньому від кінця складі, російська ж має наголос рухомий і віддає перевагу ямбові» [3, с. 287]. Й. Бродський – класичний метричний поет, тоді як польська мова у своїй основі майже позбулася цієї традиції. Що ж стосується англомовного слововираження Бродського, то тут позиція Мілоша є категоричною, як і багатьох інших фахівців і поціновувачів слова.

Позиція Мілоша викликає повагу ще й з огляду на те, що він як особистість сформувався в багатомовному середовищі. З дитинства поряд з польською мовою він чув довкола себе російську, литовську й білоруську мови. У гімназії вивчав латинську, грецьку і французьку. Останню значно поглибив у п'ятдесяті роки під час вимушеної еміграції у Франції. В Берклі у викладацькій діяльності користувався англійською. У процесі роботи над перекладами Біблії польською мовою освоював давньоєврейську (гебрайську) мову. І саме багатомовне середовище значно спонукало Мілоша до глибоких роздумів над сутністю і значенням мови в житті людини, включаючи її здатність до повноцінного відображення реальності. На цьому

шляху його найбільше хвилюють взаємозв'язок людини, мови і світу, особливості включеності людини в ту чи іншу мову, можливості, які відкриває перед людиною багатомовність.

Мешкаючи за кордоном й дещо відсторонено сприймаючи свою мову на тлі іншомовного середовища, поет розмірковує про властивості польської мови. Так, на його думку, сучасній літературній польській мові властиві: недоречності, пов'язані зі сприйняттям мови на слух – плямкання, шелестіння, аритмія, безформність; відірваність від багатой діалектизмами народної лексики; надмірне захоплення запозиченнями з інших мов і, як наслідок, – перенасичення іншомовними термінами; відсутність належного потенціалу для створення філософської терміносистеми. Порівнюючи польську мову з іншими мовами, Мілош навіть занадто різко зазначає: «Що-що, а на брак рафінованості польській мові не варто скаржитися. І завжди одне й те саме: багато літературних тістечок, але бракує хліба. Ця мова своїм убозтвом літературних форм для повсякденного вжитку, мабуть, побила би всі рекорди, – це ж бо щось означає, коли певна мова майже не має літератури для дітей. Окрім віршів Тувіма і Бжехви та прозового «Пана Ляпки» – нічого» [4, с. 325]. Утім на таке зауваження Мілош, як той, хто по-справжньому турбувався про рідну мову, безумовно, мав повне право. Тим більше, що серед його думок можна знайти й ті, що стосуються захоплення неповторністю польської словесності: «Сила польської мови полягає в багатстві словника, еластичності, примхливості, якійсь уродженій бароковості, але ця мова не є величною. Однак вона може бриніти гідно – у Кохановського, в Біблії Вуека, особливо в Новому Завіті 1593 року» [4, с. 324]. І саме такою, відродженою, очищеною, Мілош бачить польську мову майбутнього.

Значну роль у мовному самоствердженні Ч. Мілоша відігравала його перекладацька діяльність, якою він займався упродовж усього життя, починаючи від раннього самоусвідомлення себе як творчої особистості. Ще навчаючись у гімназії, він перекладав Горация, Вергілія і Овідія. У процесі перекладів опанував велику кількість індивідуальних авторських мов. Це не могло не вплинути на розуміння ним значення і особливостей мовного позицінування. Тим більше, що до відбору авторів він ставився дуже вимогливо, обираючи тих, хто вражали його силою свого таланту. Займаючись перекладами, Мілош прагнув подолати мовні й культурні відмінності та непорозуміння між різними літературами. Особливе значення для польської літератури ХХ століття мають здійснені ним поетичні переклади [13, с. 163]. Серед обраних ним авторів – кращі представники світової поезії: Вільям Шекспір, Роберт Бернс, Джон Мільтон, Вістан Оден, Шарль Бодлер, Оскар Мілош, Вільям Блейк, Роберт Браунінг, Федеріко Гарсія Лорка, Пабло Неруда, Вільям Єйтс, Томас Стернз Еліот, Константінос Кавафіс, Девід Герберт Лоуренс, Антоніо Мачадо, Йосиф Бродський, Томас Венцлова, Роберт Хасс, Деніс Левертов та ін.

Саме робота над перекладами означених авторів та прозових творів таких мислителів як Жак Марітен, Сімона Вейль, Жанна Герш дозволила поетові з'ясувати можливості та вірогідні перспективи подальшого розвитку польської мови, з приводу чого Мілош пише: «Польська мова має численні достоїнства, але для перекладу філософсько-релігійних текстів не вельми придатна, бо бракує їй відповідного словникового запасу і ритмічної стабільності. Можливо, коли-небудь з'являться письменники, які поставлять перед собою завдання відродити польську мову, і таке відродження може здійснитися, проте зараз треба рахуватися з її основною слабкістю, чим є ритмічна м'якість, мов у тіста, через що лише винятково «тверді» тексти можуть устояти в перекладі» [6, с. 146]. Зрештою, ця робота остаточно сформувала його позицію в мовному питанні й дозволила визначити напрям діяльності наступних поколінь польських письменників і перекладачів. У цьому контексті він зазначає: «Навіть повільно і розважливо виводячи речення на папері, перевіряючи, чи не віддаляються вони від того, що для нас є достатньо правдивим – тобто баченим, пережитим, зрозумілим – ми підкоряємося вимогам самої мови в її минулих і сучасних синтаксичних та ритмічних формах. І сам опір проти певних особливостей сучасної польської мови, проти її безформності та вченого белькоту, міг непомітно зміщувати акценти думки, тобто я не був вільний, як хотів би» [6, с. 241].

Працюючи перекладачем, Мілош ні на мить не похитнувся у своїй самоідентифікації, позаяк навіть свої автопереклади й численні тексти, створені англійською мовою, підписував Czesław Miłosz, зберігаючи графічне написання свого імені в польській мові. До автоперекладів поет підходив досить ґрунтовно, супроводжуючи їх розлогими коментарями. Мілош вважав, що подвійна робота над своїми творами дозволяє максимально заглиблюватись у ще не пізнані можливості кожної мови. Він не лише сам перекладав свої твори, а й ретельно редагував роботи своїх перекладачів, прагнучи досягти тотожності сприйняття власних текстів польською та англійською мовами. Серед перекладачів творів поета були його американські учні Річард Лурі, Луї Ірібарн, Ліліан Валле, відома польська перекладачка Рената Горчинська та видатні американські поети Роберт Хасс і Роберт Пінський [12, s. 448–449]. Та хто б не працював над його творами, поет неодмінно уважно їх редагував, намагаючись знайти порозуміння з перекладачами. Зрештою саме переклади його поезій англійською мовою зробили йому ім'я у США, знайшли прихильний відгук в американській критики та любителів поезії і дозволили отримати спочатку Нейштадтську, а потім і Нобелівську премії.

Ч. Мілош, як ніхто, усім своїм єством гостро відчував, що для поезії, яка «подібно до птахи, б'ється об скло мови», самозбереження має особливе значення, а покликання поета, поряд з іншим, передбачає філігранне гравірування мови. Відтак культура і мова щораз повертають поета у простір вироблених ними літературних форм. Відірваний від своїх домашніх стін і пейзажів, поет у вигнанні тішився самим звучанням рідного слова: «І знов поринаю / У польське бурмотіння, в розпам'ять мови». Як особистість, до місії якої належить віддане служіння мові, що розкриває перед творцем безмежні можливості володіння божественним словом, без польської він відчував себе неповноцінним. І це природно, оскільки поетична мова, «яка жонглює особливостями морфології і відмінковими формами», не має права зректись самої себе, й «не може бути передана іноземною» [5, с. 301]. Для Мілоша мова, магічне, неповторне слово є виправданням необхідності збереження світу, свідченням його неминущої цінності, попри буденність повсякденного існування усього суцього на землі.

Рідна мова є найдосконалішим інструментом, яким він здатен оперувати, ніби досвідчений хірург скальпелем; засобом збереження свого внутрішнього «Я», запобіжником втрати «тожсамости» на далекій чужині; своєрідною лабораторією творіння власного неповторного світу та явлення його нинішнім і майбутнім поколінням. А ще тканиною, з якої «кроїться вбрання усіх філософій та ідеологій» [5, с. 300]. Відтак, прагнучи до розширення потенціалу сучасної польської мови, поет долучається до перекладу канонічних текстів Біблії і Євангелія, розглядаючи цю титанічну працю як продовження здобутків таких видатних пам'яток релігійної думки як «Пулавський Псалтир» (кін. XIV – поч. XV ст.), «Біблія Леополіти» (XVI ст.), Гданська Біблія (XVII ст.), Біблія в перекладі з єврейської Ісаака Цилкова (XIX ст.) та ін. Робота над біблійними текстами означала для нього своєрідну форму самозахисту, повернення до історичної пам'яті, мови, чистого слова через побудову дому свого буття понад часом і простором.

У 1971 – 1986 рр. Ч. Мілош переклав з оригіналу, тобто з єврейської чи грецької, 10 біблійних книг (8 із Старого Завіту та 2 з Нового Завіту). На цей аспект творчості Мілоша дослідники зазвичай звертають менше уваги. Мотивують це тим, що, попри доброзичливі або й сповнені захвату відгуки про цей сегмент праці Мілоша, його переклади Біблії сприймаються скоріше як авторський варіант. Слід зазначити, що такі міркування – не безпідставні, оскільки, звертаючись до тексту Біблії, поет шукав відповіді на хвилюючі питання. Усвідомлюючи специфіку канонічних текстів, відсутність єдиного зразка й певною мірою погоджуючись зі своїми опонентами, Мілош, який бачив далі й глибше за багатьох сучасників, відзначав, що його праця перекладача Біблії – лише дієвий ритуал власного самоочищення.

Зрештою ця титанічна праця дозволила розширити рамки творчого поступу поета, сприяючи створенню нової поетичної мови. Вже сам факт того, що видатний майстер слова започаткував грандіозну працю, орієнтовану на створення сучасної польської мови для теології і філософії, заслуговує на велику повагу й, вірогідно, вона буде належним чином оцінена майбутніми

поколіннями. Хоча поет десь глибоко в душі й усвідомлює, що в майбутньому все може змінитися:

Ким буду я для прийдешніх людських поколінь
Коли після шарварку мов затріумфує тиша?
Я мав відкупитися даром складати слова
Але треба бути готовим до землі без-граматичної.
(Будяк, кропива. Переклад Тараса Прохаська)

На початку 1950-х років, коли Мілош опинився у вимушеній еміграції, він боявся, що втрата батьківщини, мовного середовища для нього, як для поета, рівнозначна самогубству. Пізніше він опише, що відчував, поставши перед непростим вибором: «Як людина, що пише, я нагадував бальзаківських героїв, які приїздили з провінції завойовувати Париж, однак вони в цьому Вавилоні втрачених ілюзій мали очевидну перевагу, залишаючись у країні своєї мови і своєї культури. А наді мною нависала проблема, ким себе вважати. Східноєвропейцем? Громадянином світу? Треба було б перейти на іншу мову – так чинили багато вигнанців, особливо румуни. Втім, це навряд чи допомогло б. Тамошнє середовище літературних журналів і книжних видавництв підкорялось (піддавалось) політичній дискримінації. Ліві славили Сталіна; праві, за рідкісним виключенням, запламували себе співробітництвом з вішістським режимом» [9, с. 3]. Однак із часом виявилось, що, вийшовши за межі національної літератури, він не тільки лишився відданим їй, а й суттєво її збагатив, на відміну від багатьох із тих, хто лишилися удома, в умовах поневоленого суспільства. Стосовно цього Ян Блонський зауважив: «Насправді Мілош залишився, а нас вигнали із нас самих, із такої Польщі, в якій була б можлива думка, література й мистецтво [10, с. 24].

Укоріненість Мілоша в польській мові не завадила йому вийти на широкі простори світової поезії. У процесі його адаптації до іншого життя поет з'ясував для себе тонку матерію, пов'язану з межами мовних трансформацій, культурою діалогу із зовнішнім світом. Бути собою означало для нього можливість збереження власного «Я» через поєднання служіння рідній мові з її збагаченням шляхом переведення кожної миті буття у простір універсальних сутностей.

Ч. Мілоша завжди хвилювала проблема відповідності мови навикишній дійсності. За його визначенням, неспівмірність між ними існує об'єктивно. Поряд із цим ХХ століття засвідчило вразливість європейської культури, в якій під тиском тоталітарної влади «зникли чіткі критерії добра і зла, правди і фальшу». За цих умов «мова стала власністю людей, яким належить влада, бо вони монополізували засоби масової інформації і вже можуть довільно змінювати значення слів» [5, с. 303]. В інтерпретації Мілоша ця проблема набула універсального характеру. Спостерігаючи за нинішньою ситуацією, коли продукуються інформаційні війни, коли чорне стає білим, злочин – подвигом, а брехня стає схожою на правду, можемо з упевненістю стверджувати, що діагноз історії, небайдужим свідком якої був Мілош, поширюється й на наше сьогодення та, імовірно, й на наше майбутнє.

Поета турбують знакова природа мови, істинність текстового відображення різноманітних явищ, її онтологічний статус і значення окремих слів. Він убачає свою місію в тому, щоб «досягти словом світу» через повернення істинних імен для речей, явищ і подій. Й висловлює глибоке припущення про те, що Творець навмисно поставив між нами і світом посередників у вигляді мови й культури, аби забезпечити множинність версій буття. Людина живе у просторі національної культури, в полоні ритмів рідної мови, оберігає свій внутрішній світ завдяки силі історичної пам'яті. Світ існує й розвивається від покоління до покоління значною мірою завдяки відображенням у текстах, у неповторних формах і традиціях, витворених культурою окремо взятого суспільства. Для мови просторовий вимір більш значущий, ніж часовий: «не будучи сучасниками Міцкевича, ми зустрічаємось у мові». І якщо мова є запорукою існування людини, тоді її зміна «тягне за собою не тільки розширення кордонів світу, а й, певною мірою, трансформацію нашої індивідуальності». Відповідно, «змінюючи мову, ми стаємо кимось

іншим» і зраджуємо «очікування людей, що розмовляють цією мовою» [3, с. 21]. Мілош не зрадив, бо до останніх днів лишився вірним слугою рідної мови.

Водночас він розуміє, що ми живемо тут і тепер, у суворій реальності, де нам дісталась у спадок мова поневоленого суспільства з її привнесеними звичками й де «цілі сфери дійсності зникають просто тому, що позбавлені назви» [4, с. 18]. Узурпація влади означає не лише підцензурність мови, а й зміну значення слів. У «Поневоленому розумі» Мілош одним із перших зафіксував, що нова комуністична влада з нав'язуваними нею цінностями «одним махом викидає на смітник залишки минулих епох» (післякантівську філософію, ірраціонально забарвлене мистецтво, магічно-релігійну ментальність селян). «Замість всього цього приходить одна система, одна мова понять. Порт'є й оператор ліфта в видавничому підприємстві читають тих самих класиків марксизму, що директор фірми і письменники, які приносять свої рукописи; робітник і дослідник історії можуть віднині порозумітися» [7, с. 26]. Як наслідок, на зміну багатоманітності життя приходить порожнеча. Суспільство опановують ідейний монізм, одноманітність, страх, сліпа покора.

Нам дозволялось тільки скрекотати, мов демони чи

карлики.

А чисті й гідні слова були під заборорою
суворою настільки, що той, хто вимовити смів

бодай

одне-єдине з них,

вже сам себе погубленим вважав.

(Завдання. Переклад Дмитра Павличка)

Що ж треба зробити для самовідродження нації? Обов'язок письменника відтворити в пам'яті забуте, нагадати живим, що вони «отримують мандат від тих, хто замовкнув назавжди», тож мусять виконати свій обов'язок, «називаючи речі своїми іменами, звільняючи минуле від вигадок і легенд», оберігаючи себе від словесної облуди, котра «обплутується навколо себе, мов плющ, який не знаходить опори в мурі або стовбурі дерева» [4, с. 21]. Основне призначення мови – «називати дійсність, яка існує об'єктивно, масивно, відчутно і яка вражає своєю конкретністю» [5, с. 292]. Що ж є критерієм очищення рідної мови? Відповідь Мілоша й тут не забариться: «Мова вважається здоровою, якщо, не порушуючи своїх правил, вона є відчайдушним борцем і намагається цю реальність вловити. Істина є гігієною мови» [4, с. 246]. З його погляду, після тривалого періоду тоталітарного існування польська мова потребує слова, звільненого від павутиння фраз, гасел, двомовності.

Він постійно експериментував зі словом, шукав різні поліжанрові форми слововираження, якими в його творчості постають: римовані й неримовані вірші, поетичний трактат, антологія, філософські есеї, ритмічна прозопоезія, інтелектуальний щоденник, автобіографічні спомини, політичний роман, зібрання коротких есеїв у формі абетки, поетична стилізація під мову Біблії, переклад з авторським коментарем. Уся його творчість засвідчує пошуки форми, відповідної його власним відчуттям, які він характеризує дієсловами, похідними від завдання досягнення дійсності: «був», «знаю», «бачив».

Я завжди тужив за формою якомога об'ємнішою,
яка не була б занадто поезією, ані занадто прозою,
і дозволила б порозумітися, не наражаючи нікого,
ні автора, ні читача, на муки вищого порядку.

(Ars poetika? Переклад Дмитра Павличка)

І все це з єдиною метою – допомогти людям глибше осягнути особливості століття, яке йому довелося прожити майже від самого початку й до кінця, з тим, щоб побачити інше життя на близькому й далекому горизонті майбутнього. Глибоко осмисливши власний життєвий шлях, він лишив заповіт нинішнім і майбутнім майстрам слова: «Польський письменник має потужний засіб проти самотності. Це відчуття дає участь у колективній роботі, яка

прогресувала протягом століть. Це фізичний контакт майже з усім, що написано та думається польською мовою, що є нині точкою зустрічі минулого та майбутнього. Хто цього позбавлений, краще намагайтеся не бути самотнім, бо тоді самотність страшніша». Поезія в його розумінні подібна до молитви. Її певна піднесеність над світськими справами полягає в тому, що «люди покладаються на поезію, аби досягнути істини про проблеми життя і смерті, які в інший спосіб є недоступними» [11, с. 9].

Започаткувавши кілька тільки йому притаманних жанрів та змішуючи різні жанри в одному творі, Ч. Мілош творчо підходить і до усталених жанрів, про що, зокрема, свідчать укладені ним антології: «Антологія громадянської поезії» (Вільно, 1933); «Вільна пісня» (Варшава, 1942); невидана антологія англійської та американської поезії (Краків, 1945); «Повоєнна польська поезія» (Нью-Йорк, 1968); «Нотатки з корисних книг» (Краків, 1994); «Експедиція в двадцятиліття» (Краків, 1999). Поет досить високо оцінював цю свою діяльність і зазначав: «Антології можна вважати окремим літературним жанром, так само як нотатки думок різного авторства, тобто збірники цитат. Попри те, що кількість антологій постійно зростає, вони допомагають окремим голосам пробитися крізь крик натовпу» [3, с. 58]. Цю діяльність Мілош розглядав як засіб подолання егоїстичного прагнення тільки себе становити на п'єдестал, а також поширення думок, ідей, що, на його думку, заслуговували популяризації серед широкої громадськості.

Зважаючи на укоріненість Мілоша в польській мові, варто звернути увагу на подолання в його творчості так званої «польськості», польського месіанізму. Продовжуючи традиції польської літератури, він сміливо розсував її обрії до меж невід'ємної складової світової культури. У випадку Мілоша можна говорити про самозбереження особистості не лише через прихильність до польської мови, а й про поєднання в його картині світу індивідуального, національного та універсального способів відображення дійсності.

Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми. У багатьох творах Чеслава Мілоша мова є провідною темою для роздумів і водночас персонажем, що найвиразніше постає з його масштабних поліжанрових книг «Земля Ульро», «Абетка», «Придорожний песик». Поет утверджує мову як феномен, подібний до бархатного покриву, здатного укрити те, що без нього лишилося б небуттям. Проблема мови, як об'єкта неповторного самовираження людини в її пошуках свого місця у світі, присвячені його кращі поетичні творіння, до яких насамперед варто віднести «Моя вірна мова», «Значення», «Будяк, кропива», «Завдання», «Вступ».

Утверджуючи власний категоричний імператив, Мілош відкрив безмежність можливостей і відтінків рідної мови: показав її залежність від особливостей національної історії і традиції; переконливо продемонстрував, що мова є мірою всього суцього на землі, особливо для поета, вірші якого пишуться під її диктовку; поглибив розуміння влади мови над людиною і світом, її здатності фіксувати неповторні фрагменти дійсності в слові та образі. Нарешті поет відкрив транскордонні характеристики мови, її спроможність демонструвати багатобарвну картину світу через проникнення в інші мови й таємниці інших цивілізацій. Перспективними для подальших досліджень є: аналіз семантичних особливостей різних мов у контексті їхньої здатності до гармонійної інтеграції у світовий простір; виявлення визначальних характеристик мовної проблематики у творчому доробку інтелектуалів різних країн і народів; осмислення поліжанрових форм слововираження; розкриття і зіставлення мовних засобів як чинника фальсифікації дійсності та засобу забезпечення гуманістичного поступу людства.

Список використаних джерел та літератури

1. Горбатенко В. П. Особливості й завдання мовної політики в сучасній Україні в контексті забезпечення унітаризму. Сучасний унітаризм: доктрина і практика: монографія. До 30-річчя незалежності України / Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2021. С. 337 – 358.
2. Забужко О. Хроніки від Фортенбраса. Вибрана есеїстика. 4-те вид. Київ: Факт, 2009. 352 с.
3. Мілош Ч. Абетка. Харків: Треант, 2010. 384 с.

4. Мілош Ч. Велике князівство літератури. Вибрані есеї. Передмова О. Гнатюк, упорядники О. Коваленко та І. Ковальчук, пер. із польської О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишина. Київ: Дух і Літера, 2011. 440 с.
5. Мілош Ч. Вибрані твори: Поезія; Статті. Пер. з пол. Київ: Юніверс, 2008. 352 с.
6. Мілош Ч. Земля Ульро: Есе / пер. з польс. Київ : Юніверс, 2015. 248 с.
7. Мілош Ч. Поневолений розум. Бібліотека Прологу і Сучасності. Ч. 145. Сучасність, 1985. 264 с.
8. Мілош Ч. Придорожний песик. Пер. з пол. Ярина Семчишин. Львів: Літопис, 2001. 336 с.
9. Мілош Ч. Родина Європа. / Пер. з польської Лідія Стефановська та Юрій Іздрик. Львів: Літопис, 2007. 390 с.
10. Чижевський К. Лінія повернення Чеслава Мілоша. *Чеслав Мілош: Літописець XX століття: Світоглядні питання польських та українських інтелектуалів у дзеркалі творчості Мілоша. Український тиждень*. 23 – 29.09.2011. С. 22 – 25.
11. Miłosz C. O pisaniu. *Kwartalnik artystyczny*. Rok XI. 2004. № 3 (43). S. 8 – 11.
12. Miłosz C. Poezje wybrane. Selected poems. Kraków. Wydawnictwo Literackie. 1996. 460 s.
13. Miłosz C. Przekłady poetyckie. Redakcja Magda Heydel. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2015. 848 s.
14. Miłosz C. Zaczynając od moich ulic. Paryż. Instytut Literacki, 1985. 365 s.
15. Pawelec Dariusz. Debiuty i powroty : czytanie w czas przełomu. Katowice : Agencja Artystyczna "Para". 1998. 206 s.
16. Simpson M. Rozmowa z Czesławem Miłoszem. *Czesław Miłosz: Rozmowy zagraniczne. 1979 – 2003*. Przełożyła Maria Zawadzka. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2013. S. 24 – 29.

References (translated & transliterated)

1. Horbatenko, V. P. (2021). Osoblyvosti y zavdannia movnoi polityky v suchasni Ukraini v konteksti zabezpechennia unitaryzmu [Peculiarities and tasks of language policy in modern Ukraine in the context of ensuring unitarism]. Suchasnyi unitaryzm: doktryna i praktyka: monohrafiia. Do 30-richchia nezalezhnosti Ukrainy / Yu. S. Shemshuchenko, O. V. Skrypniuk, O. V. Batanov ta in.; vidp. red. Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka». S. 337 – 358 [in Ukrainian].
2. Zabuzhko, O. (2009). Khroniky vid Fortenbrasa. Vybrana eseistyka [Chronicles from Fortenbras. Selected essays]. 4-te vyd. Kyiv: Fakt. 352 s. [in Ukrainian].
3. Milosh, Ch. (2010). Abetka [Alphabet]. Kharkiv: Treant. 384 s. [in Ukrainian].
4. Milosh, Ch. (2011). Velyke kniazivstvo literatury. Vybrani esei [The Great Principality of Literature. Selected Essays]. Peredmov O. Hnatiuk, uporiadnyky O. Kovalenko ta I. Kovalchuk, per. iz polskoi O. Kovalenko, I. Kovalchuk, A. Pavlyshyna. Kyiv: Dukh i Litera. 440 s. [in Ukrainian].
5. Milosh, Ch. (2008). Vybrani tvory: Poezii; Statti [Selected Works: Poetry; Articles]. Per. z pol. Kyiv: Yunivers. 352 s. [in Ukrainian].
6. Milosh, Ch. (2015). Zemlia Ulro: Ese [The Land of Ulro: Essays] / per. z pols. Kyiv : Yunivers. 248 s. [in Ukrainian].
7. Milosh, Ch. (1985). Ponevolenyi rozum [The Enslaved Mind.] Biblioteka Prolohu i Suchasnosty. Ch. 145. Suchasnist. 264 s. [in Ukrainian].
8. Milosh, Ch. (2001). Prydorozhnyi pesyk [The Roadside Dog] Per. z pol. Yaryna Semchyshyn. Lviv: Litopys. 336 s. [in Ukrainian].
9. Milosh, Ch. (2007). Rodynna Yevropa [Family Europe] / Per. z polskoi Lidiia Stefanovska ta Yurii Izdryk. Lviv: Litopys. 390 s. [in Ukrainian].
10. Chyzhevskiy, K. (2011). Liniia povernennia Cheslava Milosha [The Line of Return of Czeslaw Milosz] *Cheslav Milosh: Litopysets KhKh stolittia: Svitohliadni pytannia polskykh ta ukrainskykh intelektualiv u dzerkali tvorchosti Milosha. Ukrainskyi tyzhden*. 23 – 29.09.2011. S. 22 – 25 [in Ukrainian].
11. Miłosz, C. (2004). O pisaniu [About writing]. *Kwartalnik artystyczny*. Rok XI. № 3 (43). S. 8 – 11. [in Polish].
12. Miłosz, C. (1996). Poezje wybrane. Selected poems [Selected poems]. Kraków. Wydawnictwo Literackie. 460 s. [in Polish].
13. Miłosz, C. (2015). Przekłady poetyckie [Poetic translations]. Redakcja Magda Heydel. Kraków: Wydawnictwo Znak, 848 s. [in Polish].
14. Miłosz, C. (1985). Zaczynając od moich ulic [Starting from my streets]. Paryż. Instytut Literacki, 365 s. [in Polish].
15. Pawelec Dariusz (1998). Debiuty i powroty : czytanie w czas przełomu y [Debuts and returns: reading in times of transition]. Katowice : Agencja Artystyczna "Para". 206 s. [in Polish].
16. Simpson, M. (2013). Rozmowa z Czesławem Miłoszem [Conversation with Czesław Miłosz] *Czesław Miłosz: Rozmowy zagraniczne. 1979 – 2003*. Przełożyła Maria Zawadzka. Kraków: Wydawnictwo Literackie, S. 24–29.

Статтю отримано 18.04.2025 року.

Прийнято до друку 16.06.2025 року.